

Déri Balázs

Szent Ambrus, a himnuszköltő*

Minden bizonnyal páratlan eset a világirodalom egész történetében, hogy egy összesen egy tucatnál alig több verset maga után hagyó költőt a legjelentősebbek között tartunk számon. A himnuszköltő Szent Ambrussal így történt.

Az irodalomkritikának a hiteles Ambrus-himnuszokra vonatkozó eredményei részletes ismertetéséről itt lemondva, azokat a következőkben foglalhatjuk össze: három himnusból —*Aeterne rerum Conditor* (1) hajnali kakasszóra, „matutínumra”, *Iam surgit hora tertia* (2) a nap harmadik órájára, „terciára”, *Deus Creator omnium* (3) estére, „vesperásra”¹— Szent Ágoston hiteles művei idéznek. A karácsonyi *Intende qui regis Israel* (4) himnuszra való utalás vitatott hitelességű Ágoston-műben fordul elő,² de Ambrus szerzőségét egy V. század eleji említés is megerősíti. A himnusz kezdőstrófájának hitelessége is vitatott, hiszen a liturgikus használatban sok területen —így Magyarországon is— elmaradt s a himnusz a *Veni Redemptor gentium* sorral kezdődött, (ezzel együtt bizonyos értelmezési eltolódás állt be a himnusz úrvjveti vonatkozásainak fölerősödésével). Ez a tény ugyan magyarázatra szorul, de azok véleményét érzem helyesnek, akik amaz első strófát is Ambrusénak tartják.

E négy himnusz —amelyeket a maga részéről a liturgiátörténet is sokszorosán igazol— képezik Ambrus stílusa vizsgálatának kiindulópontját, és ezek a próbakövek a többi himnusz hitelességének megállapításában is.

A kutatás szerint további 8–9 vers tekinthető még hitelesnek Ambrus prózai műveivel való egyértelmű tartalmi összefüggésük miatt, vagy parafrázisnak tekinthető említések s mindenekelőtt stilisztikai jegyek alapján.

* A Szt. Ambrus egyháztanító halálának 1600 éves évfordulója alkalmából 1997. április 8-án, a budapesti Központi Papnevelő Intézet dísztermében rendezett tudományos ülészakon elhangzott előadás.

¹ *Aeterne rerum Conditor* (1) — Augustinus, *Retractationes* 1,21: „Etiam cantatur ore multorum versibus beatissimi Ambrosii, ubi de gallo gallinaceo ait: Hoc ipsa petra Ecclesiae canente culpam diluit.” — „Sokak szája énekli szent Ambrus verssoraival, ahol a kakasról ezt mondja: Mikor ez énekel, maga az Egyház kősziklája [azaz Péter] (könnyeivel) lemossa bűneit.”

Iam surgit hora tertia (2) — Augustinus, *De natura et gratia contra Pelagianos* c. 63: „[Ambrosius] in hymno suo dicit: Votisque praestat sedulis Sanctum mereri Spiritum.” — „[Ambrus] ezt mondja himnuszában: Tegye, hogy buzgó kérésekkel kiérdemeljük a Szentlelket.”

Deus Creator omnium (3): Augustinus, *Confessiones* 9,12: „Recordatus sum veridicos versus Ambrosii tui: tu es enim Deus Creator omnium.” — „Visszaemlékeztem Ambrusod igazmondó verseire, hiszen te vagy az Isten, mindenek Teremtője.”

² *Intende qui regis Israel/Veni Redemptor gentium* (4): Augustinus, *Sermo* 372: „Hunc nostri gigantibus excursum brevissime ac pulcherrime cecinit beatus Ambrosius in hymno, quem paulo ante cantastis.” — A mi óriásunknak kijövetelét igen tömören és szépen énekelte meg Szent Ambrus abban a himnuszban, amelyet az imént énekeltek.”

E kétségkívül Ambrusnak tulajdonítható himnuszok a következők:³

<i>Splendor paternae gloriae</i> (5) ⁴	—	(hajnal, „laudes”)
<i>Amore Christi nobilis</i> (6)	—	(Szt. János evangélista)
<i>Illuminans Altissimus</i> (7)	—	(epifánia)
<i>Agnes beatae Virginis</i> (8)	—	(Ágnes)
<i>Hic est dies verus Dei</i> (9)	—	(húsvét)
<i>Victor Nabor Felix pii</i> (10)	—	(3 milánói vértanú)
<i>Grates tibi Iesu novas</i> (11)	—	(Gervasius és Protasius ereklyéinek megtalálása, 386. jún. 17.)
<i>Apostolorum passio</i> (12)	—	(Péter-Pál)
<i>Apostolorum supparem</i> (13)	—	(Lőrinc)

Valószínűleg az alábbi is Ambrusé:

<i>Aeterna Christi munera</i> (14)	—	(vértanúk születésnapja)
------------------------------------	---	--------------------------

Viszont már csak formai okok miatt sem lehetnek Ambrus versei a korábban neki tulajdonított —egyébként igen fontos— himnuszok:

<i>Nunc Sancte nobis Spiritus</i>	—	(a nap harmadik órája, „tercia”)
<i>Rector potens verax Deus</i>	—	(a nap hatodik órája, „szexta”)
<i>Rerum Deus tenax vigor</i>	—	(a nap kilencedik órája, „nóna”)
<i>Iesu corona virginum</i>	—	(a szűzekről)

³ Vö. L. Biraghi: *Inni sinceri e carni di Sant' Ambrogio, Vescovo di Milano* [...] Milano 1862. — G. M. Drevés: *Aurelius Ambrosius, „der Vater des Kirchengesanges”. Eine hymnologische Studie*. Ergänzungsheft zu den „Stimmen aus Maria-Laach” 58. Freiburg in Br. 1893. — A. Steier: „Untersuchungen über die Echtheit der Hymnen des Ambrosius”, in: *Jahrbücher für klassische Philologie*. Supplementband 28. Leipzig 1903. 549–662. — G. M. Drevés (ed.): *Hymnographi Latini – Hymnendichter des Mittelalters*. II (Analecta Hymnica Medii Aevi 50). Leipzig 1907. 10–21. — A. S. Walpole: „Notes on the Text of the Hymn of St. Ambrose”, *Journal of the Theological Studies* 9 (1907) 428–436. — M. Schanz: *Geschichte der römischen Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinians*. Vierter Teil: *Die römische Litteratur von Constantin bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinians*. Erste Hälfte: *Die Litteratur des vierten Jahrhunderts*. 2. Aufl. München 1914. 228–233. — A. S. Walpole (ed.): *Early Latin Hymns*. Cambridge 1922. 16–144. — M. Simonetti: „Studi sull’innologia popolare cristiana dei primi secoli”, in: *Atti dell’ Accademia dei Lincei*. Serie 8. Memorie. Classe di scienze morali, storiche e filologiche. Vol. IV,6. Roma 1952. 376–384. — D. Norberg: „L’hymne ambrosien”, in: *Humanistika Vetenskaps-Samfundit i Uppsala*. Arsbok 1953. 135–149. — W. Bulst (ed.): *Hymni Latini antiquissimi LXXV*. Heidelberg 1956. 7–52. — J. Szövérfy: *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung*. I. *Die lateinischen Hymnen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts*. Berlin 1964. (Szent Ambrusról: 48–68). — M.-Th. Coqueray: *Ambroise évêque et poète. Recherche sur le statut des hymnes dans la création littéraire ambrosienne*. Paris 1970. — J. Fontaine: „Prose et poésie: l’interférence des genres et des styles dans la création littéraire d’Ambroise de Milan”, *Ambrosius Episcopus. Atti del Congresso Internazionale di studi ambrosiani nel XVI centenario della elevarzione di sant Ambrogio alla cattedra episcopale*. Milano 2-7 Dicembre 1974. I. [Studia Patristica Mediolanensia 6] Milano 1976. 124–170 (különösen: 124–126). — A. Bonato (intr., trad. e comm.): *S. Ambrogio. Inni*. Milano 1992. 70–74.

⁴ Bizonytal érre utal Augustinus a *Confessiones*-ban (5,13,23): „... cuius (sc. Ambrosii) tunc eloquia strenue ministrabant adipem frumenti tui et laetitiam olei et sobriam vini ebrietatem populo tuo. — ... akinek (ti. Ambrusnak) beszédei akkoriban buzgón osztogatták népednek a te gabonád javát és olajod örömét és borod józan részegségét.”

Sajátos, megmagyarázandó ellentétben áll tehát egyfelől a rendkívül kis terjedelmű életmű — másfelől ennek hallatlan irodalmi és liturgiai jelentősége: először is, hogy évszázadokon keresztül s mindmáig liturgikus használatban maradt; majd azzal, hogy követők és utánpótlók számára modellé, Ambrus neve pedig fontos szövegekben műfajnévvé vált (ld. „Ambrosianum” Benedek Regulájában); végül —de mindenekelőtt, mert az előző kettőnek is feltétele—, hogy ez a sajátos szűkebb műfaji jelentést nyert „hymnus” (vagyis az „énekelt istendicséret”) Ambrus által kialakított típusa, akár újabb alakváltozatokkal is, később szervesen be tudott illeszkedni a latin liturgiába mint annak egyetlen olyan nélkülözhetetlen költői eleme, amely nem a Bibliából van véve (mint a zsoltár és a kanticum), nem a bibliai héber költészet formáját követi (mint a *Te Deum* vagy az *Exsultet*), hanem önálló, strófikus-metrikus (s majd a középkor derekától: rímes-ritmikus) szöveg. S az a liturgiai hely, ahol megtalálta a helyét, nem is a mise, hanem —leszámítva néhány processziós (körmeneti) használatot— a „puritánabb”, szöveganyagát tekintve is szigorúan „biblikus” zsolozsma.

Mindez nyilvánvalóan nem csupán egy okra vezethető vissza.

— Kézenfekvő ok Ambrus mint teológus, hitszónok és egyházvezető, mint művelt és (főhivatalnoki állása elhagyása után is) politikailag befolyásos római arisztokrata tekintélye. E tekintély az őrá hivatkozó Milánónak bizonyos önállóságot biztosított és máig biztosít más liturgiai jellegzetességek megőrzésében is; ezáltal az ambroszián ének Róma gregoriánja mellett a *cantus planus* későókori–koraközépkori változatai közül egyedülként mintegy önálló életet élhetett, és fennmaradhatott ebben a külön formájában.

A latin költészet stílusában költött versek istentiszteleti használatával szembeni korábbi, Rómában pedig az ezredforduló tájáig is érvényes ellenállás legyőzésében is ugyanígy nyilván volt szerepe a püspökre való hivatkozásnak, de egy arra méltatlan anyagot még Ambrus tekintélye sem tudott volna ilyen kiemelkedő szerephez juttatni.

— Hivatkozhatnánk a himnuszok biblikusságára, hiszen sokszor szinte alig átformált bibliai idézeteket találunk (pl. „*Verbum Dei factum est caro*” — *Intende qui regis Israel/Veni Redemptor gentium*), hivatkozhatnánk hibátlan ortodox teológiai tartalmukra, dogmatikai tételek szó szerinti beemelésére („*ad dexteram Patris sedens*” — *Iam surgit hora tertia*, „*Christi Patrisque Spiritum*” — *Deus Creator omnium*) már csak azért is, mert Ambrus ellenfelei és maga Ambrus is hangsúlyozzák a himnuszoknak a trinitárius hit megerősítésében játszott szerepét.

De hát az ortodoxiát nem tagadhatjuk meg pl. olyan kortárstól sem, mint Hilarius, s annak költészete mégsem tudott egy szűk körön túl elterjedni, a gyakorlatba átmenni. Az viszont már ténylegesen fontos szempont —és a költészet területére vonatkozik—, hogy Ambrus a teológiai tartalmat hogyan sűrítí olyan formulákba, olyan képekbe, hogy az eredmény mégsem száraz traktátus, hanem költészet legyen.

— Ambrus himnuszai keletkezésének és bevezetésének közvetlen történelmi körülményei (és az azok által kiváltott sajátos, felfokozott lelkiállapot) is több vonatkozásban hozzájárulhattak a himnuszok „sikeréhez”.

E tekintetben, szerencsénkre, kiváló és több oldalról is megtámogatott leírásunk van: Szent Ágoston *Vallomásainak* híres helye, amely azonban, éppen gyakori idézgetése miatt, alapos átgondolás nélkül inkább félreértések forrása.

Augustinus (*Confessiones* 9,7) a keresztsége (387. április 25.) utáni napokról ezt írja: „Mennyit sírtam himnuszaidon (hymnis) és énekeiden (canticis), édesen zengő szentegyházad hangjain megindulva. [...] Nem régen kezdte gyakorolni a milánói egyház a vigasztalásnak és buzdításnak ezt a fajtáját, amelyben a testvérek összehangzó hangjukkal (concontinentium vocibus) és szívükkel, nagy igyekezettel vettek részt. Tudniillik egy éve lehetett, vagy nem sokkal több —*talán kb. 386 húsvétja, D. B.*—, hogy Iustina, a gyermek Valentinianus császár anyja a maga eretnoksége miatt, amelyre az ariánusok tévelyítették el, üldözni kezdte a te emberedet, Ambrust. A jámbor nép a szentegyházban virrasztott, készen arra, hogy püspökével, a te szolgálóddal együtt meghaljon. [...] Akkor vezetett be, hogy himnuszokat énekeljenek a keleti részek szokása szerint —*vagy inkább, másik fordítási lehetőséggel élve: a keleti részek szokása szerint énekeljenek himnuszokat és zsoltárokat, D. B.*—, nehogy a nép a fájdalomba belefásulva ellanyhuljon; attól fogva mindmáig meg is maradt ez, úgy-hogy sok helyütt, sőt szinte mindenhol követi ezt a te nyájad szerte a földkerekségen. (Tunc hymni et psalmi ut canerentur secundum morem orientalium partium, ne populus maeroris taedio contabesceret, institutum est; ex illo in hodiernum retentum multis iam ac paene omnibus gregibus tuis et per cetera orbis imitantibus).”

Paulinus, Ambrus titkára, aki Ágoston felkérésére írta meg a püspök életrajzát, a zsoltárok helyett kifejezetten az antifónákra utal, vagyis pontosítja Ágoston inkább szépirodalmi szempontú beszámolóját.⁵

Ágoston nem volt szemtanú —mint ő maga is írja—, továbbá szövege nem irodalomtörténeti vagy liturgiátörténeti traktátus, ezért nem is várhatjuk tőle, hogy tudományos pontossággal írja le az eseményeket s válaszoljon mai kérdéseinkre. A „zsoltárok” alatt e helyen valószínűleg a Paulinus is említette antifonális éneklést kell érteni, nem a zsoltáréneklést általában; valószínűleg a „hymnusz” sem általános értelemben vett „énekelt istendícséret” (Ágoston írja így le a himnuszt, *Expositio Psalmi* 148,17), hanem már szűkebb értelemben véve, az ambrozián formára gondolhatunk, még akkor is, ha Paulinus itt nem említi Ambrus szerzőségét.

⁵ Bár a két szövegrészlet gyanúsán fedi egymást: Paulinus, *Vita Ambrosii* 13: „Hoc in tempore primum antiphonae, hymni ac vigiliae in ecclesia Mediolanensi celebrari coeperunt. Cuius celebritatis devotio usque in hodiernum diem non solum in eadem ecclesia, verum per omnes paene Occidentis provincias manet.” — „Azidőtájt (*ti. 386 húsvétja táján, D. B.*) kezdtek először antifónákat, himnuszokat énekelni és virrasztani a milánói egyházban. Ez a fajta istentisztelet a mai napig nem csupán abban az egyházban, hanem szinte az összes nyugati provinciában megmaradt.”

A himnuszénekülés (vagy szűkebb értelemben: a strófák váltakozó éneklése?) bevezetésének említése még nem jelenti azt, hogy Ambrus ott helyben, azokban a napokban írta volna a verseket (ilyen fajta „spontaneitást” legfeljebb a szentek ereklyéi megtalálásának felfokozott lelkiállapota indokol). És hány volt kész ekkor? Melyek? Valószínűsíthető, hogy nem lehetett kész mind a 12–14 himnusz; összesen néhány, két-három perces himnusz tartotta volna a virrasztókban a lelket? Vagy ezek a későbbi gyakorlathoz hasonlóan költői betoldások voltak a zsoltáréneklés folyamatába, hiszen pl. a négy napszaki himnusz már a későbbi, zsolozsmahórákba való elrendezés lehetőségét hordozta magában? Mindezek olyan kérdések, amelyekre az idézett két szöveg nem adhat kielégítő választ.

— A Kelet példája, amelyről Ágoston beszél, természetesen fontos lehetett: éppen a császári udvar közelségében erősebben érvényesülhetett a keleti, elsősorban, a görög hatás. A keleti hatás említése ugyanakkor semmiképpen nem zárja ki a nyugati előzményeket, amelyek minden bizonnyal sokkal fontosabbak voltak.

(Vajon tudomása lehetett-e Ambrusnak, legalábbis közvetve, az őt néhány évtizeddel megelőző és formailag is hozzá közel álló Szír Szent Efrém-féle himnuszsköltészetről, amely annyiban is hasonló lenne az övéhez, hogy egy eretnesség, a Bardaisán-féle gnoszticizmus ellenében jött létre?)

— Hallgat ez a szöveg az ariánus himnuszénekülésre való ellenhatás tényezőjéről is, pedig ez is a történeti körülményekhez tartozik. A tanaikat énekekkel is népszerűsítő ariánusokkal szemben nemcsak a nevezetes virrasztáskor, hanem a hithirdetésben általában Ambrus nem mondhatott le a latin irodalmi hagyományokat követő, metrikus strófikus népénekről.

Ágoston leírása —hogy ti. e liturgiai újításokat vagy legalábbis meggyökeresztetésüket a milánói virrasztáshoz köti—, természetesen lényegileg helytálló lehet. Bizonyos, hogy a lelki eseményekkel zsúfolt 386-os év különösen fogékonnyá tehetette Milánó keresztényeit: az ariánusok támadásai, elsősorban a bazilikafoglalás ügye, Gervasius és Protasius ereklyéinek megtalálása; valószínűleg abban az évben történt a karácsony áthelyezése is december 25-re, a római szokáshoz igazítva.

Mindebből azonban legalább három dolog nem következik.

Az első, hogy a himnuszénekülés bevezetése (s ugyanígy az antifóniáé) valami improvizáció, hirtelen ötlet lett volna, valamilyen keleti szokás varázsütésszerű megoldásként való átültetése a nyugati gyakorlatba; ami ugyanis a himnuszokat illeti, egyrészt egy különösen átgondolt poétikai elvek szerint megvalósult műcsoportról van szó, mint azt majd látni fogjuk, másrészt, ha talán nem is konkrét liturgiai helyet célzott meg Ambrus, de az övéinek tartott himnuszok tematikája azt mutatja, hogy valamilyen liturgikus elv szerinti ciklusban gondolkodott. (Hasonlóan nem a teljes egyházi évet fedi le egy nyilvánvalóan megszerkesztett ciklus, Prudentius Cathemerinonja, mely tizenkét, napszakokra, ünnepekre, különböző alkalmakra írt himnusz füzére).

Másodszor: az egybegyűlt nép és a himnuszoknak a hithirdetésben betöltött szerepe nem jelenti azt, hogy Ambrus számára cél lett volna az újabban, talán a modern helyzetet meg nem engedhető módon a régmúltba visszavetítve, unos-untalan hangoztatott „népszerűség” s ezzel összefüggésben — amit a vélt stilisztikai jellemzők közül leginkább szokás kiemelni — az „egyszerűség” és az ezzel elért „könnyen-érthetőség”.

Ha ezek a himnuszok valamilyen értelemben népszerűek lettek, az inkább Milánó gyülekezete lelki és szellemi magasrendűségét bizonyítja. Akik évről-évre Ambrust, ezt a gyors észjárású és gyakorlatias római patriciust, de ugyanakkor rendkívül művelt értelmiségit hallgatták, nem valamiféle mai „konzumbarbárok” voltak, tartoztak légyen a társadalom bármely rétegéhez!

Még akkor sem gondolhatunk ilyesmire, ha látszólag ezt sejteti maga Ambrus is a himnuszok bevezetésével kapcsolatban (*Sermo contra Auxentium* 34 — 386-ból!): „Azt mondják, himnuszaim varázsénekével (hymnorum [...] meorum carminibus) csaptam be a népet. Bizony, nem is tagadom, nagy dolog ez a varázsének (carmen), nincs nála semmi hatalmasabb. Hiszen mi lehet hatalmasabb, mint a Szentháromság megvallása, amely nap mint nap a nép szájában van? Versengve, mindenki igyekszik a hitet megvallani, a versekkel mindenki tudja hirdetni az Atyát és a Fiút és a Szentlelket. Mind mesterek lettek tehát, akik tanítványok is alig lehettek volna.”

Jól figyeljük meg: nem „oh”-okat mondanak, nem érzelmeiket fejezik ki, még csak nem is —pedig bizonyítva mélységes— személyes hitükről vallanak, s különösen nem térítő buzdításokat harsognak („Jöjj Jézushoz!”), hanem a Szentháromság ortodox tanát hirdetik!

Harmadszor, a himnuszok bevezetése nem jelenthette azt sem, hogy most versei révén megvilágosult a nép, amit, úgymond, Ambrus évek alatt tanításával nem tudott elérni. Van Ambrus leírásában egy nem is titkolt, nagyon is emberi, éppen ezért szép elégedettség, szinte azt mondhatnánk, büszkeség, hogy egy igen fontos, szinte önmagától ható eszköz alkalmazásával sikerült megakadályoznia az ariánus mótely terjedését — erre a hatásra utalhat a „carmen” szó, amely a klasszikus latinban a ráolvasás, az inkantáció szakszava is volt.

Mindezzel természetesen nem állítjuk, hogy a mnemotechnikai vagy katechetikai célú, világos, tömör megfogalmazás nem volna lényeges bizonyos liturgikus szövegekben és hogy az hiányoznék Ambrus himnuszaiból.

Az igazán nagy költészetre sokszor, a liturgikus költészetre —gondoljunk elsősorban a zsoltárok könyvére— mindenképpen érvényes az a követelmény, hogy lényegét illetően megközelíthető legyen a legegyszerűbb embernek is, de a legműveltebb se tudjon soha ráunni, és pedig nem azért, mert kötelessége nem ráunni, hanem mert, ami pl. a zsoltárt illeti, —véleményem szerint— a kinyilatkoztatás részeként olyan költői nyelvbe van öltöztetve az ige, hogy az esztétikai „élvezet” segíti az egyre mélyebb befogadást. — A jó és a szép egymással szembeállíthatatlan. A második „szent nyelven”, görögül, a *kalon* jó és szép egyszerre, még akkor is, ha a görög nyelvtörténet folyamán és különbö-

zõ szövegekben hol az egyik, hol a másik jelentés került előtérbe. Az Ószövetés görög fordítása szerint amit Isten teremtett, az jó — és szép. A Teremtő munkájának mintájára készült emberi alkotás is részesedik az isteni jóból és szépből.

Természetesen —engedtessek meg az ironia—, Ambrus szépséges himnuszait akár egyszerűeknek is tarthatjuk. Idézzük csak a *Splendor paternae gloriae* záróstrófáját: *Aurora cursus provehit, / aurora totus prodeat, / in Patre totus Filius / et totus in Verbo Pater.* — Nyersfordításban: „A hajnal a futását előhozza, a hajnal teljesen jöjjön elő, az Atyában teljes(en benne van) a Fiú és teljes(en benne van) az Ígében az Atya.” Milyen egyszerű, mondhatnánk! A költő még a logikai kapcsolatot kifejező kapcsolatos és hasonlító kötőszókkal sem terheli meg „az egyszerű hívőt”, csak egymásra torlasztja a képeket és a dogmatikai kifejezéseket! Próbáljuk kifejtetni az utolsó két sort: kommentárjául évszázadok krisztológiai vitáit és azok eredményeit lehetne idézni. S éppen ezért az első két sor sem hajnali csendélet: benne van a Krisztusra értelmezett zsolta-roknak, az evangéliumoknak meg a Zsidókhöz írt levél 1. fejezete —az ezen himnusz nyitósorában is idézett— 3. versének teljes krisztológiai fényszimbolikája, a „lumen de lumine” metaforikus dogmatikai tétele, amire szintén utal a himnusz „de luce lucem proferens” (a fényből fényt hozván elő) formában. A sűrítés legmagasabb fokával, nem pedig valami naív vagy keresett egyszerűséggel állunk szemben. Olyan költői tökély ragyogásának lehetünk hunyorgó szemlélői, amely túl van a „bonyolult” és az „egyszerű” ellentétén.

S vajon a népies egyszerűség példája-e az *Intende qui regis* himnusz strófája?: *Procedens e thalamo suo, / pudoris aula regia, / geminae gigas substantiae, / alacris ut currat viam.* — „Kijöven ágyasházából, a szemérem királyi palotájából, mint kettős természetű óriás, hogy sebesen fussa meg útját.” Ennek valamelyes megértéséhez ismerni kell a kép hátterében álló zsoltaort (18,6: *Ipse tamquam sponsus procedens de thalamo suo, exsultavit ut gigas ad currendam viam*), sőt a Krisztus kettős természetéről szóló tanítás ismeretében „korrigálni” kell az itt talán költői szabadsággal használt terminust (*substantia* azaz 'lényeg' áll a *natura* azaz 'természet' helyett), ahogyan a milánói hívek is bizonyosan hallhatták a pontos megfogalmazást Ambrustól (*biformis geminaeque naturae* — „kétféle vagyis kettős természetű” írja abban az évvel e himnusz keletkezése előtt írt traktátusában, amely e képet fejt ki bővebben, ld. *Incarn.* 5,35.)

És nem csak Milánó „fogta” a himnuszokat: versenyezve énekelték Észak-Afrikában is Ágoston tanúsága szerint.⁶ Liturgiában és azon kívül is, mert Ambrus lírája meghaladja a szubjektív vallásos magánlira és az objektív liturgikus költészet ellentétét is — de úgy, hogy míg az utóbbit tökéletesen megvalósítja, az maradéktalanul alkalmas a magánáhitatra is. Ágoston *A boldogságról* c. dialógusában (35) említi, hogy anyja 386-ban születésnapján Cassiacumban a *Deus Creator omnium* himnuszt énekelte. „Anyám, felidézvén azon

⁶ Ld. az 1. jegyzetben az (1) és (4) himnuszhoz idézett Ágoston-helyeket!

szavakat, amelyek mélyen elméjébe vésődtek, örömmel mondta püspökünk verssorát: «Ó, Szentháromság, védj azokat, akik téged hívnak segítségül (Fove precantes, Trinitas)». De nem csupán az egyszerű, de erős hitű asszonyt, hanem a latin költészeten nevelkedett Ágostont is e vers erősítette meg abban, hogy az alvás valóban Isten ajándékeként oldja fel az emberi lélek borús aggályait; anyja temetése után Augustinus először a fürdőben keresett lelki enyhülést, majd elaludt, s mikor felébredt, úgy találta, hogy nem csekély mértékben csökkent a fájdalma — s ekkor idéződött föl benne e vers. Nincs miért pusztá szépirói leleménynek tartanunk a beszámolót (*Vallomások* 9,12).

Ambrus püspök tekintélye, a versek teológiai tartalma, az újításnak kedvező történelmi és irodalomtörténeti körülmények (az ariánus fenyegetés; a keleti indíttatás, az ariánus himnuszok elterjedtsége) még nem szolgálnak elegendő magyarázatul a himnuszok hatásához.

Az igazi ok, amit egyrészt a körülmények fölerősítettek, másrészt ami miatt az Ambrus-i himnusz az imént jelzett funkciókat betölthette, máshol keresendő: *a versek liturgikus poétikai minőségében s abban, hogy az ilyen minőségű poézis a liturgia belső logikájából következő igényeknek felelhetett meg s ugyanakkor a klasszikus latin költészet iránti hiányérzetet is megszüntette.*

Sok elemző számos poétikai eszköz leírásával segítette e poétikai minőség meghatározását, de a legfontosabb hozzájárulást a patrisztikus latin talán legmélyebben gondolkodó kutatójának, Christine Mohrmann-nak köszönhetjük.⁷ (Megdöbbenő, hogy fölismerései külhonban sem eléggé törtek utat maguknak.) A németalföldi nyelvészno ugyanis meggyőző fejlődéstörténeti háttérrel festett „e hirtelen ötletnek” tűnő kezdeményezéshez, Ambrus himnuszsköltészetét egy hosszú folyamat betetőzésének látja, párhuzamosan a latin liturgikus nyelv IV. századi, teljes gazdagságában való kibontakozásával (az elért csúcspont a mise vonatkozásában az oráció-anyag megalkotása, a bibliafordításban Jeromos munkája, a szónoklatban Ágoston tevékenysége).

Mohrmann szerint az igazi latin metrikus-strófikus liturgikus költészet megteremtésének szükséglete nem új keletű, hanem két-három évszázados, bár a IV. században erőteljesebben jelentkezik ez az igény. A Kelet példája tehát fontos lehet, de nem perdöntő tényező, mert egy genuin, latin talajon kinőtt kezdeményezés következetes átgondolásáról s magasintű költői megvalósításáról van szó.

A korábbi századok két irányú próbálkozásai egyaránt sikerteleneknek bizonyultak. A bibliai, grammatikai párhuzamosságon alapuló költészet stílusában íródott s az első keresztény századok nyelvét változatlan nyersségében használó versek közül alig maradt meg a liturgikus gyakorlatban valami (Te Deum, Exsultet illetve előzményeik és hasonlók). A művelt latin versérezék számára ezek nem voltak versek, nyelvük darabosságga, furcsa szavaik még az alapvető megértést is gátolták.

⁷ „La langue et le style de la poésie latine chrétienne”, *Revue des Études latines* 25 (1947) 280–297.

A klasszicizáló irányzat viszont szolgálaián követte a latin versmértékeket (elsősorban a hexametert), és a jellegzetesen keresztény latin nyelvi elemeket lehetőleg kerülte (pl. *angelus* helyett *nuntius*-t, *propheta* helyett *vates*-t írt). Később a karoling reneszánsz klasszicizáló irányzata ehhez hasonló szóválasztásokhoz és többféle klasszikus versmértékhez, strófaformához folyamodott.

Ambrus versei nem csak önmagukban meglevő esztétikai értékeik miatt tudtak azokká válni, amik, hanem mert alkotójuk az első keresztény századok szakrális nyelvhasználata és a klasszikus latin (nem is az ezüstkori, hanem az iskolában tanult nagy aranykori szerzők nyelve) között egyensúlyt tudott teremteni. A poézis tekintetében pedig olyan formát alakított ki, —tehát nem készen kapta, hanem bizonyos előzményeket átgondolva kialakította—, amely megfelelt a latin versérezőknek s ugyanakkor illeszkedni tudott a bibliai költészetéhez is.

A következőkben Mohrmann vázlatából kiindulva vegyük szemügyre ennek az egyensúlyteremtő munkának néhány területét!

—Ami a latin nyelvhasználat *lexikai* összetevőjét illeti: ennek egy fontos vonatkozásáról most azért nem szólok részletesen, mert azt Dobszay László lapunk hasábjain —III (1995/1996) 307–309— nemrégiben kifejtette: a misztériumteológiában gyökerező, sajátosan pontos és takarékos szóválasztásról van szó, amely a himnuszok „sűrűségét”, rendkívüli energiájú szikrázását lehetővé teszi.

Kiegészítésül álljon itt néhány összehasonlítás, hogy összemérhessük Ambrus stílusát a klasszikusokéval és a klasszicizáló keresztényekével!

Az Isten teremtő munkájára vonatkozó *Creator* szó (vö. „Deus, Creator omnium” — ‘Isten, mindenek Teremtője’, a *Deus Creator omnium* himnusz kezdősora) a klasszikus irodalom idején, sőt előtte is használatos volt, és meggyökeresedett a keresztény szóhasználatban is; ugyanakkor szinonimája, a *Conditor* (vö. „Aeternae rerum Conditor” — ‘A dolgok örök Alkotója’) jöllehet szórványosan előfordul ezüstkori pogány szerzőknél (pl. Seneca, *dial.* 1,5,8: *Conditor omnium*), mégis a keresztény latinság jellegzetes szava (a görög κτίστης visszaadására). A „poli rector” (‘az ég kormányzója’, vö. *Deus Creator omnium* 2. sor) viszont nem megszokott a keresztény latin nyelvben (Iuppiterről mondták a latinok: „rector Olympi” — ‘az Olympus kormányzója’, a „polus” — ‘sark, sarkcsillag, ég’ pedig a szokott keresztény „caelum” — ‘ég, menny’ poétikus szinonimája). Ambrus tehát egyaránt használja a jellegzetesen keresztény ill. a keresztény és a klasszikus („pogány”) nyelvben közös valamint a kifejezetten klasszicizáló szavakat, kifejezéseket.

Megvilágító lenne a nagy kortárs klasszicizáló keresztény költővel, Prudentiusszal való részletes lexikai összevetés is — most csak a szóhasználat egy területének jellegzetes különbségét mutatjuk meg: Prudentius erősen kedveli a görög szavakat, Ambrus csak akkor használja azokat, ha a klasszikus vagy a keresztény latinban már régen meggyökeresedtek és különleges hangzásukat ezzel elvesztették, vagy éppen szinonimával helyettesíthetetlenek. (Már

a klasszikus latin szókincsébe is beletartozott pl. az *aula, chorus, gigas, hora, mysterium, mysticus, polus, pontus, thalamus, tropaeum*; a keresztény latin honosította meg az *apostolus, Christus, ecclesia, hymnus* szavakat).

Az egyéni költői nyelvhasználat jellegzetes vonása a szinonimák mennyisége is. Prudentius részletező, epiko-lírikus stílusában szinte túlzó szóbőséggel, szinonima-gazdagsággal él, míg Ambrus a túlpoétizáló bőség és a prózaira csupaszító szegénység közti klasszikus középutat képviseli. Pl. a *Splendor paternae gloriae* négy (első és záró két-két) versszakában a „fényesség” leírására a *splendor* (‘ragyogás’), *lumen* (‘fényesség’), *sol* (‘Nap’), a *lux* (‘fény’) —ez négyszer—, továbbá a fényes napszakokat jelentő *diluculum* (‘pirkadat’), *auro-ra* (‘hajnal’) —kétszer—, *dies* (‘nap, nappal’) —háromszor— és *meridies* (‘dél’) főneveken kívül, amelyek a latin biblikus nyelvben mind előfordulnak s mind tisztán latin eredetű szó és nagyobb részük metaforikus tartalmat is hordoz, Ambrus mindössze két „poétikus” és egyben nem-bibliai latin szót használ: *iubar*, ‘sugárzó fény’, *nitor*, ‘fehérlő fény’. Prudentius egy hasonló, fényes égi jelenségeket leíró himnuszrészletében, az 52 strófás *Cathemerinon* XII. öt (2-6.) versszakában 12 égitest- és fényszinonimát találunk: a latin biblikus nyelvben is megtalálható, görög eredetű *astrum*, ‘csillag’, aztán a *dies, lumen, luna*, ‘Hold’, *lux, sidus*, ‘csillag’ —kétszer—, *sol, stella*, ‘csillag’ —kétszer— mellett három nem-bibliai, ráadásul görög szó is előfordul, az *Arctos*, ‘Nagymedve’ —ez ráadásul görög ragozással—, *cometa*, ‘üstökös’, *Sirius*; s a latin *fax*, ‘fáklya’ sem szerepel a latin bibliafordításokban az itt használt átvitt értelemben. Míg tehát Prudentius szinte a rokonjelenségek katalogizálására törekszik, kevesebbet ismétel, sok görög szót használ, addig Ambrus kissé visszafogottabb a szinonimák használatában, többször ismétel s ebben az adott esetben még a bevett görög kölcsönszavakról is lemond. — Ki kell emelni Ambrusnál a gyakori szóismétlések poétikai és értelmi szerepét: ezek elsősorban nem a díszítés eszközei —bár az ismétlés önmagában véve is a költői intenzitás eszköze illetve bizonyos némes játékoságot nem tagadhatunk meg pl. a „de luce lucem proferens, / lux lucis ...” négyes ismétléstől—, hanem formai–logikai összetartó elemek, ugyanakkor a himnuszok stílusát a zsoltárokéhoz közelítik (ld. *Splendor paternae gloriae* 5–7.: *fideli ... fides ... fides ... fides*).

— A szavakat egyszerű mondatokká, majd az egyszerű mondatokat összetett mondatokká szervező *grammatika* szintjén néhány sommás megállapítással jelezzük Ambrus stílusát. Bár előfordul a himnuszokban akár három strófára is kiterjedő —de akkor is világos— körmondat, az egy verssoron túl nem terjedő, 3–4 szavas, rövid (egyszerű vagy mellérendelt) mondatok általánosak; lényegesen kevésbé gyakoriak a két sorra kiterjedők (akár önállóan, akár összetett mondatokká szerveződve). Pl. a *Deus Creator omnium* 1–3. strófájának körmondatát a 4. strófa pattogó soreleji szóismétléssel (anaforával) és párhuzamos szerkesztéssel is kiemelt rövid mondatai ellensúlyozzák. Az *Aeterne rerum Conditor* utolsó négy strófájában csak egysoros (tag)mondatokat találunk, sőt a 27. sorban egy alárendeléses összetett mondat két tagmondata is elfér.

A rövid mondatok természetesen nem logikai összefüggés nélkül sorakoznak egymás mellett. Gyakoribb a (jelölt vagy jelöletlen) mellérendeléses összetétel, amelyben a kapcsolatos és ellentétes mondatok uralkodnak; nem hiányzik azonban bántó módon az alárendelés sem. Ez leginkább célhatározó vagy vonatkozó mellékmondatot jelent: az előző a versek buzdító jellegével függ össze, a második tulajdonképpen a jelző mellékmondattá oldása. Igen kevés az időhatározó mellékmondat, hiszen az Ambrus-i himnuszokban nincs idő mesélésre; ha egyáltalán szükség van azok jelzésére: az időre, feltételességre vonatkozó körülmények inkább participiális szerkezetekbe vannak összesűrítve. Ambrus tehát ötvözi avagy egyensúlyban tartja a mellérendeléses, soroló sémi mondat szerkesztést — a zsoltárok mondattanát — és a klasszikus latin — Vergilius-i, Horatius-i —, a sorok határain összetett mondatokkal folyton átcsapó strófaszerkesztést.

Nyilván a választott rövidsoros versforma fegyelme is kényszeríti Ambrust a feltűnően gyakori kötőszó nélküli (asyndetonos) szerkesztésre, de ez a kényszer a sűrítés nagy lehetősége is. Ilyenkor nem külsőleges nyelvtani eszköz jelzi a logikai összefüggést, hanem ennek följejtésében a himnusz éneklőjének (hallgatójának) a maga intenzív értelmi működésére kell támaszkodnia. Ez a fajta, szinte lapidárisan egyszerű és pregnáns szerkesztés bizonyonnyal nem a klasszikus latin eszménye, de távolítást jelent az (elsősorban mellérendelő) kötőszavaktól hemzsegő latin biblikus stílustól is. Figyeljük meg egyetlen példán, hogyan faragja bele Ambrus a himnuszformába a zsoltárszöveget!

Ps. 18,7

A summo caelo egressio eius,
et occursus eius usque ad summum eius.

Intende qui regis/5

Egressus eius a Patre,
regressus eius ad Patrem,
excursus usque ad inferos,
recursus ad sedem Dei.

Ambrus a grammatikai párhuzamosságon (parallelismus membrorum) alapuló zsoltárvers két félversét ill. két kapcsolatos tagmondatát a nyilvánvaló grammatikai kapcsolatoság (és értelmi ellentétesség) jelöletlenül hagyásával szorítja egy-egy sorba, majd a héber gondolkodás szerint az egészet megismétli, sőt az újabb sorokat (tkp. félverseket!) a vonzat (*ad*) ismétlésével teljesen azonos szerkezetűvé teszi. Miközben tehát Ambrus itt (és sok más helyen) sokkal inkább azzal áll közel a zsoltárok stílusához, hogy a grammatikai párhuzamosságra épít, mintsem hogy zsoltáridézeteket parafrázeál, a tömörítéssel el is távolodik a zsoltáros stílus túl „direkt” utánzásától. Az így létrejött Ambrus-i strófa — mint láttuk — erőszak nélkül felfogható két zsoltárpárversnek, tehát nem is áll oly távol a héber stílustól, de természetesen kötött szótagszáma és szigorú metrikus felépítése, eme klasszikus latin vonása, eltávolítja attól. A klasszikus latin és a bibliai héber költészet formai és grammatikai sajátosságai tehát Ambrusnál egy új minőségben olvadnak egységbe.

(A merész asyndetonos sűrítés vagy az egyenesen vakmerően tömörítő, paradoxont egybefoglaló szerkezet, mint pl. *sobria ebrietas* —'józan részegség'— miközben egyaránt elűt a klasszikus latin és a bibliai zsoltáros költészettől, ha valaminek, akkor az ógörög kardalnak távoli stilisztikai rokona.)

— A *terjedelem ökonómiája* nem egyszerűen verstani-formai kérdés, mert a liturgikus takarékoság józansága és a költői bőség mámore (vagyis a liturgikus költői *sobria ebrietas*) a metrikától (sorfelépítés, strófaszerkesztés, strófaszám) elkezdvé a vers teljes kidolgozására vonatkozik.

Vegyük sorra először a verstani terminológiával „ambrozián”-nak nevezett strófa és az abból felépülő ambrozián himnusz formai jellemzőit! Mint a névadás is mutatja, általánosan elismert és senki által nem cáfolt tény Ambrus formateremtő működése: ez a strófa- és versfelépítés az ő himnuszaiban jelenik meg, s a nyomában következő évszázadok alatt (különösen a strófa) lényegileg megőrzi az ambrusi kialakítást. Természetesen e tekintetben nem a semmiből való teremtésről van szó, hanem egy minden bizonytalansággal egészen tudatos választásról, egy szervesen fejlődő metrikai jelenség egy pontjának rögzítéséről. Ambrus a himnusz alapegységének a jambikus akatalektikus dimeterből álló verssort választotta, amely —mint láttuk— nem csak külsőleges formai keret, hanem a gondolatok sűrített kifejtésének tere is. Alapképlete:

$$\overset{u}{\cup} - \text{ } | \cup - \text{ } | \overset{u}{\cup} - \text{ } | \cup - \text{ } |$$

vagyis négy jambus, amelyet az első és a harmadik lábban (de csak ott) helyettesíthet spondeus vagy anapestus. Ez a sor a klasszikus költészetben is jelen volt, bár alárendelt szerepben és több szabadsággal (helyettesítési lehetőségekkel a hangsúlyos, hosszú szótagon is), pl. Horatius-i epodusok verssorpárjai második feleként; az ezüstkori költészetben ez a sor nagyobb jelentőségre tett szert, Ambrus korában eposzokat is költöttek rajta.

Közvetlen bizonyítékunk nincs, legföljebb sejtethjük, miért választotta ezt a sorképletet Milánó püspöke. Törekvése a népének (gyülekezeti ének) megteremtése volt. Erre a célra a kötött szótagszámú, nem túl hosszú, de nem is túl játékos rövid sorokat vélhette alkalmasnak. Nem tarthatta célszerűnek egyfelől az állandóan változó szótagszámú sorokat, mint pl. az egyébként teljesen természetes hexametert, talán hosszúsága miatt, de változó helyre eső cezúrái illetve a spondeusok és daktilusok szinte szabálytalan váltakozása miatt sem, amelyekre nehezen lehetne alkalmazni strófikus dallamokat. (A hexameter vagy a disztichon mindvégig egészen kivételes jelenség maradt a latin liturgiában.) Másfelől a teljesen kötött hosszúságú szótagokból álló verssorokat és a különféle ilyen, sok esetben változó hosszúságú sorokból felépülő strófákat, mint pl. a horatiusi-szapphói strófát sem vélhette alkalmasnak. (Majd csak később, a klasszicizáló karoling kor hozza divatba —mint említettük— a változó sorhosszúságú strófákat, a különböző sor- és strófaképleteket használó Prudentiusnak is igazságot szolgáltatva).

Az antik versmértékek közül csak a jambus vagy a trocheus alkalmas igazán népének céljára, hiszen ezek szótagszáma gyakorlatilag változatlan, mégis kellő változatosságot ad nekik az, hogy rövid ütemegységük részben helyettesíthető hosszúval. A két versmérték közül pedig a jambus a messze természetesebb és megszokottabb. Ambrus logikusan nem juthatott más döntésre.

Licenciaként az első és a harmadik láb anapesztus is lehet; ez változatosságot ad, és nem bizonytalanítja el a ritmusérzékét sem (zeneileg megoldható hangismétléssel). Meggondolandó azonban az a körülmény, hogy a négy bizonyosan hiteles himnusz közül csak az *Intende qui regis/Veni Redemptor gentium* él ezzel a szabadsággal (*regis Is-, thalamo* a harmadik lábban, *geminæ* az első lábban), az Ambrusénak tartott többi himnusz nagyobb része sem vagy csak egyszer-egyszer, akkor is sorkezdeten, az első lábban. (Az *Intende qui regis/Veni Redemptor gentium* különállása, különösen a zsolnárból alig átköltött, nehézkes első versszakban, az élízió tekintetében is szembeszökő.)

A kellőképpen kötött sor szükséges lazításához, a mechanikusság meggátolásához járul hozzá két elem. Az első, hogy bár ez a rövid sor nem igényel állandó cezúrát-cezúrákat, az ebbe a keretbe belesimuló szavak hosszúsága és grammatikai kapcsolataik változatossága miatt kellő számú finom belső osztás jön létre. A leggyakoribb az 5 + 3-as (*egressus eius | a Patre — regressus eius | ad Patrem*) s a 3 + 5-ös (*aequalis | aeterno Patri — infirma | nostri corporis*), igen pregráns a ritkább 2 + 6-os (*Deus | Creator omnium — Veni | Redemptor gentium*); nem igazán szerencsés a 4 + 4-es osztás (*Verbum Dei | factum est caro*), mert ilyenkor a sor szinte két részre esik szét, de ezt a „szétesést” a grammatikai kapcsolatok is megakadályozhatják (*talis decet | partus Deum: a talis és a partus tartozik össze*). Természetesen számos sor többféleképpen is tagolható (*versatur in templo | Deus: 6 + 2 — versatur | in templo Deus: 3 + 5*).

A második elem a verssor metrikai hangsúlyainak (a verslábak *ictus*ainak) s a latin szavak grammatikai hangsúlyának egybeesése illetve ütköztetése s az ebből adódó finom „játék”. A klasszikus latin poézis igen magas fokra fejlesztette ezt a technikát, s nagy tudatossággal alkalmazta; ha küszködést, nehézséget akart kifejezni a költő, akkor a verssorban szinte minden lábban ütközött a kétféle hangsúly, míg ha vidám pergést akart elérni, akkor lehetőleg egybeesítette a szavak hangsúlyát és az *ictus*okat, a szabályos azonban a két véglet közötti egyensúly volt. Ha pl. megvizsgáljuk Horatius jambikus akatalektikus dimeterjeit, ezt az 50 %-os arányt kapjuk. Ambrusnál azonban az egybeesítés aránya mintegy kétharmadra emelkedik, sok olyan sor van, ahol mind a három releváns hangsúly egybeesik (az utolsó szótag hosszúsága, az arra eső grammatikai ill. az utolsó láb *ictus*ára eső verhangsúly közömbös lévén, nem számít bele a statisztikába). Egy strófában egy, legfeljebb két ilyen sor van, csupán a *Deus Creator omnium* 4. strófájában találunk hármát (*Te córdis íma cóncinant, / te vóx sonóra cóncrepet, / ... / te méns adóret sóbria — az újkori liturgikus kiadványok szerint vesszővel jelöltük a szavak grammatikai hangsúlyait, s könnyen belátható, hogy megegyeznek a metrikai hangsúlyokkal*).

Mi ennek az oka? Ambrus korában, az élő latin nyelv kései szakaszában a szavak dinamikus hangsúlya egyre erősödve a hangsúlyos szótagok nagyjából megtartották eredeti jellegüket, a hangsúlytalanok viszont kezdték azt elveszteni, az újlatin nyelvekben sokszor le is koptak. A kettőshangzók (dif-tongusok) egy magánhangzóba olvadtak össze, s a hosszú és rövid magánhangzók közti különbség egyre erősebben elveszett vagy elvesztette megkülönböztető funkcióját. Ezt a beszélt nyelvben gyorsan előrehaladó változást az irodalmi nyelv nem követte, s a költészet alapelve továbbra is a hosszú és rövid szótagok váltakozásán alapuló időmértékesség maradt. Ambrus himnuszai hibátlanul „skandalhatók” a klasszikus ejtés szerint, ámde —tudva vagy öntudatlanul— a költő bizonyos engedményt tett a népnyelvnek, környezeté beszélt nyelvének, mert a szavak grammatikai hangsúlyának nagyobb teret engedett, s ezzel megtette az első lépést a középkori latin hangsúlyos (vagyis a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozására építő) költészet felé.

E ponton is a klasszikus elvek és a korabeli keresztény közeg elvárásai (most valóban a népi nyelv) közötti egyensúlyteremtést ragadhattuk meg. (Lelkes túlzással isteni előrelátást vélhetünk abban, hogy így Ambrus himnuszai nem váltak bántóan „ritmustalanokká” a középkori ejtés szerint sem).

Ez mondható a hiátus kezeléséről is. A klasszikus latin költészetben ha egy szóvégi és egy szókezdő magánhangzó találkozott, akkor az előbbi kiesett —ugyanígy a szóvégi -m és az azt megelőző magánhangzó is—, ún. elízió történt. A klasszicizáló —s valószínűleg nem énekverset szem előtt tartó— Prudentius sem tért el e szabálytól. Ambrus itt is „félúton” van a klasszikus norma és a középkori hangsúlyos vers gyakorlata között (emitt ugyanis nem érvényes ilyen szabály): érezhetően kerüli a hiátusokat, amelyek nyilvánvalóan megnehezítik a szövegnek a dallamra illesztését, de nem mond le róluk teljesen. Van olyan himnusza, amelyben nincs hiátus (*Deus Creator omnium*), van, ahol elő-előfordul. Mindenesetre az *Intende qui regis* első strófájának 3–4. sora a sűrűsödő hiátusok miatt is nehézkes, a többi himnuszról elütő stílusú: „ap-par(e) Ephrem cor(am), excita / potentiam tu(am) et veni.”

A négy négylábos jambikus sor összefűzése strófává, úgy tűnik, kifejezetten Ambrus leleménye. A hiteles Ambrus-himnuszok továbbá mind nyolc strófából állnak, (természetesen nem számít ide a későbbi liturgikus használatban hozzájuk csatolt doxologikus versszak). Ez a kötöttség véleményem szerint a tudatosság, az eltervezettség egyik legfontosabb bizonyítéka: nem hirtelen ötlet, nem improvizáció eredménye az ambrozián himnusz! Talán a strófa számának szimbolikus jelentését sem zárhatjuk ki, fontosabb azonban, hogy a költő ideális terjedelmet ért el. Igazolhatjuk ezt „visszafelé” abból, hogy Ambrus himnuszai teljes terjedelmükben kiállták az idő próbáját — szemben Prudentius terjedelmes himnuszaival, amelyeket rövidebbre kellett szabni, hogy a liturgia befogadhassa őket. (Természetesen nem egyszerű terjedelmi kérdésről van szó, hanem arról is, hogy akár Prudentius, akár Sedulius híres abecedárius himnusza „túl sokat markol”— bár sokat is fog.)

Igazolható Ambrus választása „előlről”, a zsoltárok oldaláról is. Ambrus nyolcstrófás himnuszának terjedelme kb. egy 8–10 párverses zsoltárénak felel meg — s ez a terjedelem mondható a zsoltárok (illetve a divíziók) átlagának. Hosszas, pontos számítások nélkül is belátható ez a meglepő párhuzam. S talán nem is oly meglepő azon sejtésünk, hogy a nyolcas szám eredete a Zsoltárok könyvében keresendő, ha meggondoljuk, hogy Ambrus legnagyobb zsoltárkommentárja éppen a 118(119). zsoltárt magyarázza, melynek eredeti héber szövegében a nyolc-nyolc párverses szakaszok rendre a héber ábécé betűivel kezdődnek. Igaz, hogy a zsoltárkommentár alapjául szolgáló 22 beszédet valószínűleg 387–388-ban, a „hymnuszok esztendeje” után tartotta Milánó püspöke, de miért ne kelthette volna fel érdeklődését korábban is ez a különlegesen szabályos zsoltár!?

A gondolati-képi kifejtésben vagy a költői szöveget jellemző jelzőhasználatban Ambrus takarékos, de ami szükséges, azt igénybe veszi. Amit Prudentius így mond: „Ales diei nuntius / diem propinquam praecinitt” — ‘A nappal szárnyas követe / előre jelzi énekével a közeledő nappalt’ (a *Cathemerinon* első himnuszának kezdősorai), azt Ambrus pontosan a felére sűrítve mondja el: „Praeco diei iam sonat” — ‘A nappal hírnöke már kiált’ (az *Aeterne rerum Conditor* 5. sora), de nem mond le a képes beszédben rejlő költői erőről, hogy pl.: „gallus canit” — ‘kukorékol a kakas’. Ez utóbbi két szó —fél ambrozián sor lenne—: próza, Prudentius, a legnagyobb ókori keresztény költő két sora: igazi poézis, Ambrus verssora: liturgikus költészet, pedig mind a három mondat ugyanarról a kukorékolásról beszél.

Formai-metrikai tekintetben Prudentius példaképe is Horatius, de éppen a külső formai összetartó erőkre rá sem szoruló fegyelem és a kifejtés ökonómiaja, e fontos klasszikus vonások tekintetében távol áll példaképétől. Prudentius kiváló költő, talán azt is megengedhetjük, hogy nagyobb költő, mint Ambrus, de nem klasszikus költő és legfőképpen: nem liturgikus költő.

Ez a koncentrált kifejtés, egyirányú, egylélegzetű előrehaladás Ambrus költészetének a leginkább klasszikus vonása. Ha szikrázóan is feszült a sűrítettsége miatt —s így nem hűvösen klasszikus—, a téma bejárása, kifejtése klasszikusan nyugodt. Ambrus nem markol többet, mint amit nyolc strófa megbír, de azt tökéletesen kitölti: ez a „nyugodt, objektív lírikus mozgás” Horatius ódáira emlékeztet, mint azt az Ambrust értékelő *classica philologia* már régen megállapította⁸, és —tegyük hozzá— a liturgikus objektivitás követelményét is kielégíti. A megfelelő méretű strófikus nagyforma a maga belső kohéziója miatt nem szorul rá kissé mesterkéltné konstrukciókra sem (mint pl. Prudentiusé a körkörös és hasonló szerkesztésre); s természetesen Ambrus verse e ponton erősen eltér a zsoltároknak gondolatokat, képeket egymás mellé soroló szerkesztétől is. (Képvilága, metaforikája ugyanakkor keresetlenségében, őszerejű egyszerűségében a zsoltárok egyenes ági örököse.)

⁸ Schanz, *i.m.* 229.

Ambrus himnuszköltészetének bármely vonását vizsgáljuk, azt észleljük, hogy a nemesen fegyelmezett, csiszolt, de a hevületet is megbíró antik, klasszikus líra és a keleti, gondolatritmusos sémi zsoltárköltészet csodálatos módon kapcsolódik össze benne, s nem azok szervesen keveréke, hanem a kapott elemek fölismerhető volta ellenére is új minőség.

Egyetlen, tartalmilag is oly jelentős —a szív, az ész és a hang összhangját elénk, minden keresztény hívő és különösen minden egyházzenesz számára követelményként állító— strófán összefoglalóan mutathatjuk meg ezt a nemes ötvözetet: „Te cordis ima concinant, / te vox canora concrepet, / te diligit castus amor, / te mens adoret sobria.” Téged énekeljenek a szív mélyei, / téged visszhangozzon az éneklő hang, / téged szeressen a tiszta szűz szerelem, / téged imádjon a józan ész! (Deus Creator omnium, 4. str.) Minden sor ugyanazon szóval kezdődik, az antik terminológia szerint anaforával, (bár a négyszeres anafora kissé több a klasszikusnál...) Ennek valódi oka nem felületi: a díszítés, hanem mélyebb: a grammatikai párhuzamosság (vö. a *Te Deum* első részének anaforáit). Az első két sor teljesen párhuzamos a mondatrészek sorrendjében is, s ezzel nem is igazán „klasszikus”. A másik két sorban szép khiazmust alkotó jelzők viszont ismét a klasszikus stílus felé lendítik a strófát.

Kitűzött témám szerint Ambrusról, a költőről szoltam, nem a himnuszok teológusáról. Ambrusban igazi költőt, nem egy alkalmi versfaragót kell látnunk. Ne féljünk a formára figyelni, mert úgyis rögtön a tartalomhoz jutunk! Úgy járunk, mint a fiatal afrikai rétor Milánóban: „Noha nem is igyekeztem megtanulni, amit mondott, hanem csak hallani akartam, hogyan mondja, [...] a szavakkal együtt, melyeket szerettem, szívembe költöztek a dolgok is, melyekkel nem törődtem, mert nem tudtam az egyiket a másiktól szétválasztani.” (*Confessiones* 5,14,24)

A Krisztus halála által megváltott, az ő föltámadása reménységében élő, a Szentlélek által vezetett, az apostolok által tanított, a mártírok vérével hitelesített Egyház IV. századi nagy értelmiségi nemzedéke úgy akarta, bátran és lelkiismeretfurdalás nélkül, sajátjának vallani az antik, görög-latin magas kultúrát, hogy közben mindenesztül keresztény maradjon. E görögök és latinok az Isten titkainak megközelítésébe immár teljes biztonsággal belevonták a görög filozófiát, logikát, hirdetésébe a görög-római retorikát, dicséretébe a klasszikus aiol-görög és horatiusi lírát; értelmük így lett csiszoltabb, szavuk meggyőzőbb, istendicséretük pedig teljesebb; közben pedig nem tagadták meg a kinyilatkoztatott Írást, szép szavaik nem lettek öncélúak, s nem tolták félre tudatlan-gőgösen a bibliai költészetet.

A hit megtartását és az antik kultúra megőrzését: e kényes, de megvalósítható egyensúlyt ismerte föl Ambrusban lelki fia, a fiatal afrikai rétor. Ezt csodálta Ágoston, akiben e fölismerés a megtérése útjában álló utolsó akadályok elgördítéséhez vezetett. „Mirabilis Deus in sanctis suis.” Csodálatos az Isten a szentjeiben. (Ps. 67,36)

Függelék

Szent Ambrus himnuszai a magyar fordításirodalomban

Középkori magyar verseink jelentős része —az Ómagyar Mária-siralomtól elkezdve— latin himnuszok, szekvenciák, kanciók fordítása. Bátran mondhatjuk: a magyar költői nyelv iskolája a későókori-középkori latin liturgikus költészet. Mivel pedig ennek kezdetén-élén Ambrus himnuszai állnak, s mert a középkor a nem Ambrustól származókat is —a formaalkotás, a mintaadás miatt voltaképpen joggal— neki tulajdonította, a magyar poéták első nagy költészet-tanára Milánó püspöke volt. Noha tehát verses formában csupán egy Ambrus-vers, a *Veni Redemptor gentium* fordítása maradt ránk a magyar középkorból —akárhány más himnuszé elveszhetett—, az *A solis ortus cardine*, a *Conditor alme siderum*, az *Ex more docti mystico*, a *Vexilla Regis prodeunt* vagy a *Veni Creator Spiritus* átültetésével —hogy csak néhányat ragadjunk ki a legalább három tucatnyi versből— az Ambrus-i hagyomány legszebb darabjai találtak utat a magyar nyelvbe, s alakították költőink formaérzékét, mintát adtak eléjük a kifejezés fegyelmére.

A középkori kezdeményezést mind mennyiségben, mind minőségben kiteljesítette a magyar nyelvű gregoriánt éneklő korai protestantizmus: a graduálok már valódi énekverseknek mutatják a nagy számú anyanyelvű himnuszt. (Ld. Bárdos Kornél — Csomasz Tóth Kálmán: *A magyar protestáns graduálok himnuszai*. Budapest 1977) Ez az értékes énekanyag nyilvánvalóan egyik ihletőjévé vált a XVI–XVII. századi gyülekezeti-(nép)énekköltésnek is.

A latin liturgikus himnusz XX. századi újrafelfedezése az irodalmi köztudat számára egész fordításirodalmunk egyik legnagyobb teljesítményének, Babits Mihály *Amor sanctus*-ának (1933) köszönhető.

Jelen lapszámunkban négy Ambrus-himnusz válogatott fordításait állítottuk szinoptikusan egymás mellé. A *Deus Creator omnium* (428.), majd az *Aeterne rerum Conditor* (482.) és a *Splendor paternae gloriae* (490.) himnuszokon kívül —a következő három oldalon— a talán legtöbb változatban fennmaradt *Intende qui regis Israel/Veni Redemptor gentium*-fordításokat közöljük.

A latin szövegeket —saját központoszással— F. J. E. Raby: *The Oxford Book of Medieval Latin Verse* (Oxford 1959) alapján adjuk meg. A középkori magyar változatokat Horváth Cyrill: *Középkori magyar verseink* (Budapest 1921) című könyvből vettük, az újabb kódex-facsimilekiadásokkal egybevetve. A régi magyar szövegeket mai helyesírásra írtuk át a —véltetően— eredeti hangalakok megtartásával, amelyek megállapításában azonban természetesen számos vitatható pont van (pl. a magánhangzók rövidségének ill. hosszúságának jelöltsége vagy bizonytalansága és az ortográfia egyéb következetlenségei miatt). Mind az átírásban, mint a szöveg értelmezésben igen nagy segítségemre volt Madas Edit irodalomtörténész, középkorkutató.

	<i>Intende qui regis/ Veni Redemptor gentium,</i> Szent Ambrus himnusza	Az <i>Apor-kódex</i> (a XV. század vége) névtelen, itt-ott versbe hajló prózai fordítása	A <i>Döbrentei-kódex</i> (1508) névtelen verses fordítása
5	Veni, Redemptor gentium, ostende partum Virginis, miretur omne saeculum: talis decet partus Deum.	Jöjj, nemzeteknek Szabadejtója, mutassad meg Szűznek szülését, csudálkodjék mend ez világ: Istennek illen születet illik.	Jöjj, nemzeteknek Váltója, mutassad Szűznek új szültét, minden örökség csudálja, ilyen szülés illet Istent.
10	Non ex virili semine, sed mystico spiramine Verbum Dei factum est caro fructusque ventris floruit.	Nem emberi magtól, de isteni ihlettől Istennek Igéje testté lőn, és méhnek gyimölcsös virágozék.	Nem férfiónak magjából, de titkon való ihléssel Isten Igéje testté lőn, hasnak gyömölcsse virágozék.
15	Alvus tumescit Virginis, claustrum pudoris permanet, vexilla virtutum micant, versatur in templo Deus.	Szűznek jonha megnehézkössölt, tisztaságnak kapui megmaradnak, jószágoknak zásztójok félnek, Isten ő templomában nyájaskodik.	Szűznek méhe nevededik, szemérem kapuja megmarad, jószágnak zásztója félnik, Isten templomban lakozik.
20	Procedat e thalamo suo, pudoris aula regia, geminae gigas substantiae, alacris ut currat viam.	Származván ő tereméből, tisztasságnak palotájából, természeti nemzettel, mint víg óriás, hogy az úton fusson.	Ő tereme-bőlől kilépvén, királi háznak szemérme, két állatjabeli óriás, hogy vígan fusson hamarját.
	Egressus eius a Patre, regressus eius ad Patrem, excursus usque ad inferos, recursus ad sedem Dei.	Kijöv ő Atyjától, esmeg Atyjához fordola, származék poklokiaikhoz, felméne Istennek székire.	Ő kijövése Atyától, megtérése Atyához, kifutása poklokiglan, befutás Isten székibe.
25	Aequalis aeterno Patri, carnis tropaeo cingere, infirma nostri corporis virtute firmans perpeti.	Atyával egyenlő válván testnek övével öltözők, jószággal be-megerősejtvén mű testönknek betegségét.	Örök Atyához egyellő, testet megvínia övezzed, mi testönknek betegségét örök erővel erősejtsd.
30	Praesepe iam fulget tuum lumenque nox spirat suum, quod nulla nox interpolat fideque iugi luceat.	Immár félnik a te jászold, új világot ad az éj, kít sem egy éj meg nem setétejhet és szönetlen hüttel félnik.	Immár új jászol félnik, éj ihle egy új világot, kít egy éj sem veszen közbe, szünetlen hüttel világójék.

A —valószínűleg— eredeti kezdőstrófa: „Intende, qui regis Israel, / super Cherubim qui sedes, / appare Ephrem coram, excita / potentiam tuam et veni” (ld. Sík Sándor fordítását). — A régi fordítások bizonyosan a himnusz magyarországi latin szövegvariánsain alapulnak: 14.: *claustra* ... *permanet*; 17.: *procedens de*; 26.: *tropaeo accingere*; 30.: *spirat novum*. — A Döbrentei-kódexben a himnusz titulusa: „Karácson esti vecsernyére való himnos”.

Néhány nehezen érthető régi magyar szó(fordulat): *esmeg* — ‘ismét’; *hamarját* — ‘gyorsan’ (?); *jonh* — ‘has, belső rész’; *jószág* — ‘erény, erő’; „két állatjabeli” — ‘kettős természetű’; *nyájaskodik* — ‘forgolódik’, (valakivel) ‘együtt él’ (?); *örökség* — ‘örökkévalóság’ (itt tkp. téves a „világ” helyett, talán a *saeculum* jelentéseinek összetévesztése miatt); *poklokiaik* — ‘pokolbeliek’; *származik* — ‘kijön; leszáll, alászáll’; „tereme-bőlől” — ‘terméből’; „természeti nemzettel” — kb. ‘emberként’ (?); *zásztó* — ‘zászló’. — Az *lj* betűcsoport palatális *l*-et jelent (vagyis *ly*-t, ahogyan azt ma már csak néhány nyelvújrásban, pl. a palócbán ejtik).

A *Keszhelyi-kódex* (1522)
névtelen prózai fordítása

Az *Éneklő Egyház* római kato-
likus népénektár (1985) szöve-
ge régi fordítások nyomán

5 Jüjj hozjánk, népeknek Váltója,
mutassad Szíznek szilése szerét,
csodálja mind ez világ-beli ember,
mert ely szilés csak Istent illet.

Népek megváltó Istene!
Szűztől születve megjelenj!
Csodálják minden századok:
Istenhez illő születés!

10 Nem férfi egybeszerkezéstül,
de Szent Léleknek kernykezésétül avagy lehelésétül
Istennek Fia emberi testet reja vén,
és Mária méhének gyümölcse fénlék.

Nem férfiúnak magja ez,
de titkon való ihletés,
test lesz az örök szent Ige,
megvirágzik a szűzi méh.

15 Szíz Máriának méhe nevededik,
szizességnek bérekesztési megmaradnak,
jószágoknak jegye fénlík,
Istennek Fia lakozik Szíz Máriának méhébe.

Áldott gyümölcse megterem,
de szüzessége megmarad,
erény zászlói fénylenek,
templom, hol Isten megjelent!

20 Kijüvel ű hajlokából,
tisztaságnak királyi lakodalmából,
kétnemű állatnak eressége,
vígán hogy megjárja idvességnek útát.

S a nászteremből, ím, kilép,
királyi házból, Vőlegény,
mint Isten-Ember, égi hős,
hogy útját futva járja be.

Őneki kijüvése vagyon Atyátul,
űneki megtérése vagyon Atyához,
űneki folyása vagyon pokolbeliekhez,
onnan megtérése lett Istennek székibe.

Megindul Atyja székítől
s Atyjához ismét visszatér
bejárva poklok mélyeit,
föl, az isteni trónusig.

25 Egyenlő Atya Istennel,
testnek eltezetit felvevén,
mí testeneknek gyarlóságát
eresejtvén erek világossággal.

Ki az Atyával örök-egy,
a test páncélját fölveszi,
mí testünk gyöngeségeit
örök erővel hatva át.

30 Immár az te jászolod fénlík,
és éjed új világosságot ereszt,
melyet sem egy homályosság kézbeveszen,
és világosságuljon mibennenk hitnek szentlenségével!

Immár fénylik te jászolod,
az éjből új fény támadott,
mí nem borít el semmi éj,
szünetlen hittel tündököl.

Néhány nehezen érthető régi magyar szó(fordulat) —ld. az előző oldal nyelvi megjegyzéseit is!—: egybeszerkezés — a nemzésre utalhat (?); eltezet — 'öltözet'; ely — 'ilyen'; erek — 'örök'; „eresejtvén” — 'erősítvén'; eresség — 'erősség'; jegy — 'jel'; kernykezés — 'környkezés', azaz 'körülvevés, beborítás', nyilván a bibliafordításokból ismert 'be-, megárményékolás' megfelelője; kézbevesz — 'közbevesz', (azaz) 'megváltoztat, eltüntet, megszüntet', a latin szó tükörfordításával; „kétnemű állat” — 'kettős természetű lény'; „reja vén” — 'reá (azaz magára) vett'; szentlenség — 'szüntelenség, meg nem szűnés'; szer — 'mód, rend'.

Az *Éneklő Egyház* népénektár szövegével kapcsolatban ld. megjegyzésünket a jelen szám 486–487. oldalán.

- Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok* (Komjáti 1574)
- 5 Jövel, népeknek Megváltója, mutasd meg Szűznek születését, kin ez világ csodálkozik, hogy Szűztől Isten születék.
- De nem férfiúi magból,
10 hanem Szentlélek Istentől az Ige testbe öltözék, Szűznek műhe megvirágzék.
- Szűznek műhe nevededik, szüzesség[e] megtartatik,
15 tisztaságban őriztetik, Isten műhében viseltetik.
- Származik ágyasházából, a szép Szűznek szent műhéből, bizony Isten, bizony ember,
20 útra mihozzánk erede.
- Atyjától földre lejöve, pokolra szálla, meggyőzé, szent Atyjához emelteték, Isten székébe ülteték.
- 25 Atya Istennek szent Fia, ki fölöltözél a testbe, mi testünknek gyarlóságát hatalmaddal erősíts[d] meg!
- Az te jászlod immár fénlík,
30 új világ éjjel tündöklík, kit setétség el nem földhet, mert hüttel örökké fénlík.
- Énekeskönyv a magyar reformátusok használatára (1948), az 1612-es oppenheimeri bibliakiadás ének-függelékéből
- Ó, népeknek Megváltója, Jövel, szűznek szent Magzatja, Mert mind ez világ csudálja: Istennek szűztől lesz fia.
- Nemzetek Megváltója, jöjj, Szűznek szülötte, jöjj közénk, Ámuljanak a századok: Istenhez illő születés.
- Nem férfiúi magva hozott, Titkos lehellet ad nekünk: Isten Igéje testbe vált, S a szűzi méh virága vagy.
- Kelyhe gyümölcsöt bontogat, Szemérme bár bontatlan áll, Erénye tisztán tündököl: Isten járja e templomot.
- Szemérme mint királyi ház: E nászteremből lép elő, Mint kettős lényű óriás, S vígan repes az út elé.
- Kijössz Atyádnak mélyiről, Bemégy Atyádnak mélyire, Leszállasz mind a poklokig, Felszállasz Isten székeig.
- Ki az Atyának mása vagy, Ölts testet, győzelmed jelét, Testünket, a gyámoltalant Tegye acélossá erőd.
- Már fénylik Jézus jászola, Új fényt lehel az éjszaka, Ezt immár meg ne rontsa éj, Nem-szűnő láng legyen a hit.

Huszár Gál fordításának titulusa: „Szent Ambrus doktoré. Mellyben az hívek könyörgéssel dicsérik a Krisztus Jézust az ő emberré létéjért és fölmagasztalják az ő sok jótéteményiért.” (Huszár Gál énekeskönyvében f. CXLVI^{r-v}; annak facsimile-kiadásában, Budapest 1986, 305–306.) Kis változtatásokkal e fordítást hozza az Eperjesi graduál (f 24^r–25^r), amely három strofa (4–5., 7.) elhagyásával és itt-ott erősen eltérő, parafrázis-szerű szöveggel még egyszer (f 41^{r-v}) közli a himnuszot. A Szenci Molnár Albert gondozta 1602-es bibliakiadás fordításváltozatában három versszak (2-4.) szintén hiányzik. Ez a két fordítás képviseli összeállításunkban a graduálok, azaz tkp. a korai protestantizmus időszakát. — Sík Sándor lefordította az eredeti első versszakot is: „Figyelmezz, Izrael Ura, / Ki ülsz a Kerubok felett, / Jelenj meg Efraim előtt, / Jöjj, támaszd fel hatalmadat!” Hasonlóan teljes saját fordításkísérletem is (*Jel I* 1989 5-6. szám, 30.) Az új breviáriumot fordító Farkasfalvy Dénes (*Himnuszok* 1984) parafrázisából viszont az 5. strofa is hiányzik.

E himnusz magyar fordítástörténetének külön ágát képviselik Luther Márton hétszótagos német szövegének (Nun komm der Heiden Heiland) áttünetése.